

GRAMMATIKA

Nizami poeziyasındaki bəzi aforizmlərin sintaktik-semantik xüsusiyyətləri

Ədalət Abbasov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrası, ADPU. Azərbaycan. E-mail: abbasov-edalat@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9704-1874>

XÜLASƏ

Söz minlərlə sirli gövhərləri, mənalı və hakimənə fikirləri üzə çıxarmaq qüdrətinə malikdir. Bu baxımdan söyləmək olar ki, orijinal, hikmətli fikrin yığcam və təsirli ifadəsi Nizami yaradıcılığının semantik dayağı, məntiqi zənginliyinin təzahürüdür. Dahi sənətkarın aforizmləri arasında insanın mənəvi ucalığını ifadə edən hikmətli kəlamlar üstünlük təşkil edir. Məlumdur ki, hər bir dilin söz sırası həmin dilin qrammatik qanunlarına əsasən tənzimlənir. Belə olan halda, cümlə üzvləri də məhz bu qanunlara əsasən sıralanır. Cümlə üzvlərinin qrammatik təbiəti onların qrammatik kateqoriyalarla münasibətindən, həmçinin bu münasibətin dərəcəsi və ifadə tərzindən asılıdır. Cümlədə struktur və struktur-semantik cəhətdən cümlə üzvlərinin mövqeyi fərqli olduğu üçün hər bir üzvün quruluş sırası da fərqli səciyyəyə daşır. Nizami poeziyasının hər kəlməsi bir aforizmdir. Onlar öz sintaktik-semantik quruluşu baxımından sadə cümlə konstruksiyasına uyğun gəlir.

AÇAR SÖZLƏR

aforizmlər, sintaktik struktur, semantik cəhət, cümlə konstruksiyası, “fəlsəfi müvazinət”

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 21.01.2022
qəbul edilib: 26.01.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Kazımov.

Syntactic-semantic features of some aphorisms in Nizami's poetry

Adalat Abbasov

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor. Department of Azerbaijani language and its teaching technology. ASPU. Azerbaijan.

E-mail: abbasov-edalat@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9704-1874>

ABSTRACT

The word has the power to reveal thousands of mysterious gems, meaningful and dominant ideas. From this point of view, it can be said that the concise and effective expression of the original, wise idea is the semantic support of Nizami's work, the manifestation of its logical richness. Among the aphorisms of the great artist, the wise sayings that express the spiritual greatness of man prevail. It is known that the word order of each language is regulated by the grammatical laws of that language. In this case, the members of the sentence are ranked according just to these laws. The grammatical nature of sentence members depends on their relationship to grammatical categories, as well as the degree and style of this relationship. Since the position of the sentence members is different from the structural and semantic point of view in the sentence, the structural order of each member is also different. They correspond to a simple sentence construction in terms of their syntactic and semantic structure.

KEYWORDS

aphorisms, syntactic structure, semantic aspect, sentence construction, "philosophical balance"

ARTICLE HISTORY

Received: 21.01.2022

Accepted: 26.01.2022

Giriş / Introduction

Sirlər xəzinəsinin xəzinədarı olan söz minlərlə sirli gövhərləri, dəyərli, mənalı və hakimanə fikirləri üzə çıxararaq, ona dərkətmə imkanı verir. Sözün bu idraki gücü məcazi mənada işləndikcə oxucu və dinləyiciyə emosional şəkildə təsir edir. Bu üslubi qaydadan kəsərli poetik vasitə kimi böyük söz ustadı Nizami Gəncəvi də məharətlə istifadə etmişdir.

“Müəyyən orijinal və hikmətli bir fikrin yığcam və təsirli şəkildə ifadəsi” Nizami yaradıcılığının semantik dayağı və məntiqi zənginliyinin təzahürüdür [4, s.12]. Obrazlı formada ifadə etsək, təpədən dırnağa Nizami poeziyasına “fəlsəfi müvazinət” verən aforizmlərin sintaktik cəhətdən təhlili şairin “Xəmsə”sinin bir daha dəyərli tədqiqat obyektinə olmasına bariz nümunədir.

Əvvəlcədən qeyd edək ki, məqalədə sintaktik-semantik və struktur-semantik xüsusiyyətləri baxımından şərh edəcəyimiz aforizmlər nəzm formasındadır. Onlara cümlə üzvlərinin sıralanması cəhətdən yanaşdıqda, həmin cümlə tiplərinin struktur tərkibində inversiya hadisəsi daha çox müşahidə edilir ki, bu da təbiidir. Belə ki, nəzm dilində söz sırası qanununun inversiyası qəbul edilmiş qrammatik qaydadır. Bu problemin araşdırılmasının məqsəduyğunluğu əsasən iki meyara əsaslanır:

- 1) cümlə üzvlərinin sıralanması;
- 2) sintaktik-semantik xüsusiyyətlər.

Göstərilən tədqiqat meyarlarının özlərinin də daxilən yeni araşdırma üsulları ilə təhlil edilməsi nəzərdə tutulur. Belə ki, birinci meyar komponentlər arasında məna əlaqələrinin təhlilini, ikinci meyar isə sintaktik-struktur məna və sintaktik-modal məna anlayışlarının şərhini planlaşdırır. Problemin həlli üçün üzvlərin sıralanmasını prioritet məsələ hesab edirik:

1. Dovşanı hər bir yerin tazısı tutar.
2. “Gənclik hər kişini susduran zaman,
Qocanın susması nöqsan deyilmi?”
3. Ümidin qırılsa, ürəkdən çalış.
4. Uğurlu zamanda zəfər gözləyən,
Düşmən qorxusunu silsin könüldən.
5. Diləkçin kim köynək geysə tərsinə,
Duayla avanda çevirər yenə.
6. Zəiflik çoxalar qan olanda az,
Qan çox olan zaman tutular boğaz [İskəndərnamə].

“Sintaktik təhlilə başlamazdan əvvəl deyə bilərik ki, dahi sənətkarın aforizmləri sırasında insanın mənəvi ucalığının ifadəsinə aid hikmətli kəlamların sayı çoxluq təşkil edir. Bu poetik zinətin böyük söz ustasının dövrünün gərəkli elmlərə, eləcə də sələfləri və müasirlərinin yaradıcılığına yaxından bələd olması qənaətinə gəlməsi daha düzgündür” [1, s.13].

Məlumdur ki, hər dilin söz sırası həmin dilin qrammatik qanunlarına əsasən tənzimlənir. Cümlə üzvləri də məhz bu qanunlara uyğun olaraq sıralanır. Cümlədə struktur və struktur-semantik cəhətdən üzvlərin mövqeyi fərqli olduğundan hər bir üzvün quruluş sırası da özünəməxsusdur. “Cümlə üzvlərinin qrammatik təbiəti onların qrammatik kateqoriyalarla münasibətindən, bu münasibətin dərəcəsi və ifadə tərzindən asılıdır” [3, s.179].

Yuxarıda verilən nümunələrdə söz sırası nəzm əlamətləri baxımından düzülüb. Söz sırası sxemlərinin pozulması danışıq prosesi zamanı heç bir qrammatik fikir ifadə etmədiyi halda, nəzm strukturunda xüsusi bədii mənə kəsb edir. Yuxarıda nümunə göstərilən sintaktik aforizmləri nəsr dilinin söz sırası qanunlarına uyğun strukturda təqdim etsək, aşağıdakı cümlə konstruksiyası alınacaq:

1. Hər bir yerin tazısı dovşanını tutar.
2. Gənclik hər bir kişini susdurduğu zaman qocanın susması nöqsan deyilmi?
3. Ümidin qırılma, ürəkdən çalış.
4. Uğurlu zamanda zəfər gözləyən, düşmən qorxusunu könüldən silsin.
5. Kim dilək üçün tərsinə köynək geyinsə, yenə duayla avanda çevirər.
6. Qan az olanda zəiflik çoxalar, qan çox olan zaman boğaz tutular.

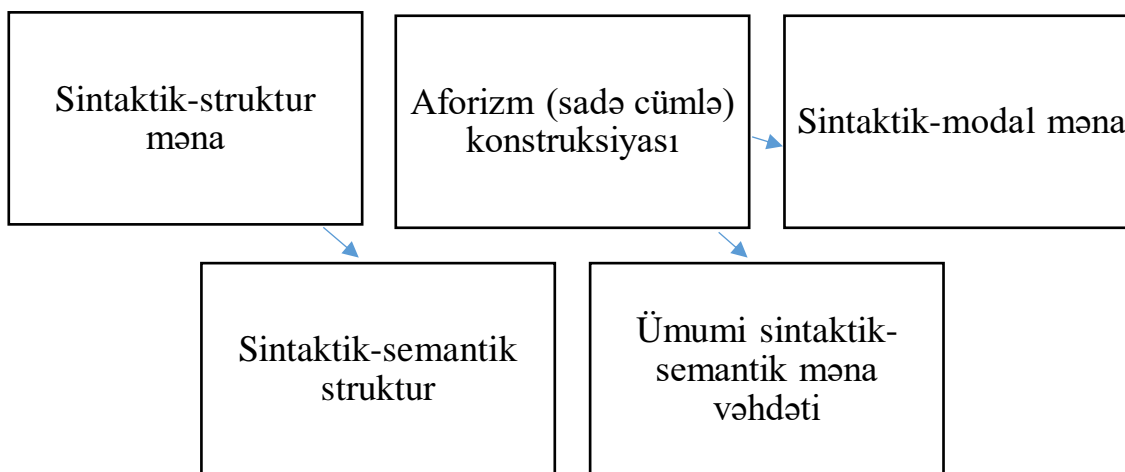
Cümlə üzvlərinin nəsr dilinə uyğun sıralanması komponentlər arasında daha çox leksik və lüğəvi mənənin ifadəsi baxımından səciyyəvidir. Nəzm dilində isə komponentlərin struktur dəyişikliyinə uğraması məqsədyönlü funksiyanın icrasına xidmət edərək, sözlərin ekspressiv imkanlarının aktivləşməsinə təmin edir. Cümlə üzvlərinin quruluş cəhətdən dəyişməsi həm semantik-struktur dəyişikliyinə, həm də inversiyaya səbəb olur.

Fikrimizi qeyd edilən nümunələrdən biri üzərində aydınlaşdıraq: *Uğurlu zamanda zəfər gözləyən, düşmən qorxusunu könüldən silsin*. Bu sadə cümlə konstruksiyasında semantik keyfiyyət “*uğurlu zaman*”, “*düşmən qorxusu*” və “*könüldən silmək*” ifadələrində əks olunur. Göründüyü kimi, qeyd edilən ifadələr həm ifadəxili (öz aralarında), həm də ifadələrarası sintaktik əlaqə yaradaraq sintaktik-semantik strukturun və bu quruluşdan törəyən struktur-semantik mühitin

formalaşmasını təşkil edir. Birinci ifadədə –*uğurlu zaman* yanaşma əlaqəsi, ikincidə – *düşmən qorxusu* uzlaşma əlaqəsi, üçüncü ifadədə isə *könüldən silmək* feili birləşmə sintaktik əlaqə strukturu mövcuddur. Bunlar arasındakı əlaqə sintaktik-struktur və sintaktik-modal mənalarının vəhdətini təşkil edir.

Nəticə / Conclusion

Qeyd etdiyimiz nəzəri fikirləri əyaniləşdirsək, aşağıdakı qrafik sxem alınacaq:

Aforizmlərin semantik xüsusiyyətləri iki formada formada təzahür edir:

- 1) kontekstual-situativ;
- 2) ümumi-ictimai.

Mətn daxilində ifadə edilən aforizmlərin mənası daha təsirli olur. Ümumi deyilən aforizmlər ictimai səciyyə daşdığı üçün onların semantik gücü öz təbii tarazlığında qalır. Nizaminin aforizmləri konkret mətn situasiyasında effektivlik dərəcəsinə görə daha böyük təsire malikdir. Ümumiyyətlə, onun hər kəlməsi bir aforizmdir. Poemalarında bəzən bütöv bir bəndin aforizmlərdən ibarət olduğunun şahidi oluruq. Məsələn:

İnsan yem dalınca qaçmasın gərək,
 Quşdan ayıq olsun, zirəkdən zirək,
 Çalış öz xalqının işinə yara,
 Geysin əmələndən dünya zərxara
 [Yeddi gözəl].

Verilmiş bəndin ümumi aforistik-semantik məzmununun məntiqi ifadəsinə görə, insan məqsədsiz yaşamamalı, mənasız ömür sürməməlidir. Sənətkar bu misralarla insanları “zirək” və “ayıq olmaga” səsləyir.

Nizami poeziyasındakı bir sıra aforizmlərin struktur-semantik və sintaktik-semantik məzmununda “dilin yığcamlığı”, “az sözlə dərin məna ifadə etmək bacarığı” kimi qiymətli fikirlər səsləndirilir:

Sözündə çoxluğa qoyma yer olsun,
Birin yüz olmasın, yüzün bir olsun.

Nitqdə müxtəlif təsviri boyalardan istifadə etmək üçün dil danışana geniş imkanlar verir [2, s.158]. Məhz Nizaminin də yaradıcılıq boyu zəngin aforizmlərdən istifadə etməsi söylədiyi fikirlərin obrazlı ifadəsinə yeni çalar qatmışdır. Poeziyasının məzmun və ideyasından göründüyü kimi, Nizami Gəncədən doğan bir Günəşdir. Fiziki günəşdən fərqli olaraq, Nizami Günəşi heç vaxt sönmür, əbədi məşələ çevrilərək bütün dünyaya işıq saçır. Dünya durduqca bu Günəşinin istiliyi də soyumayacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abbasov Ə. (2018). Səməd Vurğun yaradıcılığında istifadə edilən aforizmlərin sintaktik-semantik xüsusiyyətləri. Pedaqoji Universitetin xəbərləri. Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, № 2. Bakı, s.12-19.
2. Abdullayev A. (1968). Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 235 s.
3. Abdullayev Ə.Z., Cəfərov N.Q., Seyidov Y.M. (1972). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə. Bakı, Maarif. 424 s.
4. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. (2020). İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, Elm və təhsil. 654 s.
5. Gəncəvi N. (1964). İskəndərnamə. Bakı, Azərnəşr. 427 s.
6. Gəncəvi N. (1986). Poemalar. Bakı, Maarif. 265 s.